

Erős Ferenc

RENDSZERVÁLTÁS — IDENTITÁSVÁLTÁS*

A Közép- és Kelet-Európában végbemenő nagy átalakulás új kihívások elé állítja a társadalomtudományokat. Valószínűleg nem volt még olyan történelmi fordulat, amelyet annyi tudományos reflexió kísért volna, mint ezt a mostanit: a térségen belül és azon kívül is közgazdászok, szociológusok, politológusok, történészek hada próbálja elemezni és értelmezni az eseményeket és a folyamatokat, olykor a különféle lehetséges alternatívákat is felvázolva. A „rendszerváltással” kapcsolatos társadalomtudományi vitákban és megfontolásokban gyakran felbukkan az a szempont és az az igény, hogy bizonyos kérdések tisztázásához pszichológiai, pontosabban, társadalompszichológiai elemzésre és magyarázatra volna szükség.

A Kelet- és Közép-Európában lezajló „rendszerváltások”, a totalitáriánus diktatúrák felbomlása, egy ma még sok tekintetben körvonalazatlan posztkommunista társadalom kialakulása számos alapvető társadalomlélektani kérdést vet fel. Mégis, ingoványos, zavaros területre lép az, aki érdemben kíván foglalkozni a „rendszerváltás társadalomlélektanával”. A baj ott kezdődik, hogy a „rendszerváltás” túl könnyen kínálja magát társadalomlélektani analízisre, hiszen a változás mindig izgalmasabb, színesebb, látványosabb, mint a változatlanság, a folyamatosság. A konjunkturális érdekek is sokszor a változással való foglalkozást részesítik előnyben, holott lehetséges, hogy először éppen azt kellene tisztázni: miért maradtak ezek a rendszerek oly hosszú ideig *változatlanok*. A társadalomlélektani vizsgálódás igazi nehézségei azonban abból fakadnak, hogy az — a konjunktúra ellenére — sok tekintetben légtüres térben mozog.

* Ez a dolgozat részben „A rendszerváltás társadalomlélektana” című, a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola által 1990 októberében rendezett konferencián tartott előadás szövegén alapszik. Balogh Tibor és Csányi Vilmos ugyancsak itt elhangzott előadását a folyóirat 1991/6. száma közölte. Az itt kifejtettekkel kapcsolatban lásd még a szerző alábbi tanulmányait: Válság és pszichológia. In: Szalai Julia és mások (szerk.): Arat a magyar. A Szociálpolitikai Értesítő és a Fejlődés-tanulmányok különszáma. MTA Szociológiai Intézete, Bp. 1988. 126-133.; Az etnikai identitás néhány szociálpszichológiai problémája. In: Váriné Szilágyi Ibolya — Niedermüller Péter (szerk.): Az identitás - kettős tükörben. TIT, Bp. 1989. 190-203.; A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében. In: Bagdy Emőke és mások (szerk.): Mérei Ferenc emlékkönyv. MPT Animula Egyesület. Bp. 1989. 27-31.; Menekülés a szabadság elől? Beszélő, 1991. január 5.

Nem véletlen persze, hogy ennyire sötétben tapogatózunk, hiszen Magyarországon — csakúgy, mint más volt szocialista országokban — alig áll rendelkezésünkre olyan tudományos tapasztalat vagy ismeretanyag, amelyből kiindulhatnánk. Egy másik, korábbi rendszerváltás, az 1945-ös, természetesen nem maradt társadalomlélektani reflexiók nélkül. *Mérei Ferenc* vagy *Hermann Imre* munkái¹ az akkori közelmúlt — a második világháború — eseményeinek okaira keresték a választ, és egyben útmutatásokat próbáltak megfogalmazni a tekintetben, hogy az új demokrácia miképpen szabadulhat meg a fasizmus „jelki fertőzésétől”. *Bibó István* 1945 után publikált nagy hatású politikaelméleti és történeti-szociológiai munkái ugyancsak tartalmaztak egy társadalomlélektani előfeltevés-rendszer²et, amelynek középpontjában a történelmi zsákutcák és a közösségi alkat eltorzulásai közötti összefüggés áll. Mindezeknek a kezdeményezéseknek nem lehetett folytatásuk; amikor pedig a hatvanas és hetvenes években Magyarországon ismét megindultak a szociálpszichológiai kutatások, nem elsősorban a nagy társadalmi kérdéseknek, nem a politikai és a társadalmi rendszer alapjainak lélektani aspektusa állt figyelmének centrumában. A „társadalmi relevancia” elhanyagolásában nemcsak a külső, politikai és cenzurális okok játszottak szerepet, hanem az is, hogy a modellként szolgáló amerikai szociálpszichológia ez idő tájt jobbra csak a laboratóriumban megfigyelhető, kísérletileg előállítható és tanulmányozható „mikro-jelenségekre” korlátozta figyelmét.

Ugyanakkor azonban Európa nyugati felén kezdett kialakulni a szociálpszichológiának egy olyan irányzata, amely sokkal határozottabb társadalmi érdeklődést és elkötelezettséget, a laboratóriumon túl is érvényes, valódi problémák vizsgálatát követelte a szociálpszichológiától.² Ebben a fordulatban nagy szerepe volt egy „majdnem-rendszerváltásnak”, az 1968-as diákmozgalomnak, de legalább annyira egy másik rendszerváltás iránti remény szertefoszlásának, az 1968-as prágai tavasz kudarcának. Mindkét 1968-as esemény a társadalmi változások problémáját hozta felszínre. Az 1968 utáni európai szociálpszichológiának köszönhetjük, hogy fontos ismeretekre tettünk szert a csoportközi viszonyok és konfliktusok természetéről, a szociális identitás sajátosságairól, a társadalomban működő befolyásolási folyamatokról, a társadalmi valóság kognitív reprezentációjáról stb. Ezek az ismeretek és megközelítési módok ma már természetesen nélkülözhetetlenek volnának a kelet- és közép-európai valóság társadalomlélektani feltárásában. Ugyanakkor a nyugat-európai szociálpszichológia szemléletmódja, alapvető tapasztalatai egy működőképes demokráciához, illetve annak sajátos, belső problémáihoz kapcsolódnak. A „totalitárius tapasztalat” voltaképpen hiányzik a modern szociálpszichológiából. E tapasztalat nélkül azonban a társadalomlélektan ma nem tud igazán mit kezdeni a diktatúrából a demokráciába való átmenet problémáival.

Ami a diktatúrából a demokráciába (és — sajnálatos módon — a demokráciából a diktatúrába) való átmenetet illeti, voltak már olyan rendszerváltások is térségünkben a huszadik század folyamán, amelyekkel kapcsolatban figyelemreméltó társadalomlélektani hipo-

¹ Lásd például Hermann Imre 1945-ös könyvének új kiadását: *Az antiszemitizmus lélektana*. Cserépfalvi, Bp. 1990.; Mérei Ferenc-től pedig az *Együttes élmény-t* (legutóbb megjelent a *Társ és csoport* című Mérei-kötetben, Akadémiai Kiadó, Bp. 1989. 29–44)

² Lásd erről Serge Moscovici előadását az 1990-es budapesti európai szociálpszichológiai konferencián: *A szociálpszichológia feladatai az új Európában* (kézirat)

tézisek, sőt kutatások is születtek. Ilyen rendszerváltás volt a faszizmus hatalomrajutása Németországban. A faszizmus tömegpszichológiájáról nagyszabású elméleti hipotézisekkel rendelkezünk — az *autoriter személyiség* Wilhelm Reich, Erich Fromm és a frankfurti iskola más képviselői által kidolgozott elméletével, amely azután oly nagy karriert futott be a második világháború utáni amerikai szociálpszichológiában. Erich Fromm empirikus vizsgálatokat is folytatott a közvetlenül a nácizmus hatalomrajutását megelőző időszakban, és kimutatta, hogy az autoriter, illetve szadomazochisztikus jellemstruktúra nem csupán a német kispolgárságot, hanem a munkásosztály széles körét is jellemzi.³

Ugyancsak Németországban zajlott le — a második világháború után — az a rendszerváltás, amelyről ugyancsak vannak társadalomlélektani ismereteink. Alexander és Margarete Mitscherlichre gondolok itt, a német pszichoanalitikus-házaspárra, akik számos könyvükben és tanulmányukban kerestek választ a német társadalom apátiájának problémájára. A választ a „gyászra való képtelenség”-ben (*Unfähigkeit zu trauern*) találták meg,⁴ abban, hogy a német nép a háború után viharos gyorsasággal vetette bele magát az újjáépítésbe, a „gazdasági csodának” nevezett ipari-jóléti társadalom felépítésébe, és eközben elmulasztotta a múlttal való szembenézést, az áldozatok meggyászolását, a Holocaust áldozatait éppúgy, mint azokat, akik németként estek áldozatul Hitlernek és a háborúnak. A Mitscherlich-féle megközelítést napjainkban a német újraegyesítés folyamata teszi aktuálissá, hiszen ez a folyamat többszörös traumák és kollektív felejtések problémáját veti fel.

Figyelemreméltó ez a két paradigma — a korai frankfurtiaké és Mitscherlichéé. Az első Freud libidó-, illetve karakterelméletére támaszkodik, és ennek alapján konstruálja meg — a marxista társadalomfelfogást segítségül hívva — a társadalmi karakter analitikus szociálpszichológiai fogalmát. A második paradigma Freud gyász- és melankólia-elméletéből indul ki, és ennek alapján dolgozza ki a történelmi trauma kollektív elfojtásának és eme elfojtás egész nemzetre kiható következményeinek elméletét. Mindkét paradigma természetesen igen sok tanulsággal szolgálhat akkor, amikor a jelenlegi rendszerváltások okai, háttere és következményei foglalkoztatnak bennünket. Ugyanakkor az analitikus szociálpszichológiának ez a két nagy paradigmája: az „autoriter személyiség”, illetve a „gyászra való képtelenség” ama nagy konstrukciók sorába tartozik, amelyek lényeges mozzanatokat fednek el. Az autoriter személyiség elmélete nyíltan nem vesz tudomást a *baloldali* autoritarianizmusról, a gyászra való képtelenség elmélete pedig lényegében csak a nyugatnémet — tehát a polgári demokratikus fejlődés útjára lépett — társadalmat tekinti vonatkoztatási rendszernek. Mindkét paradigma *ideologikus* annyiban is, hogy *utópiákra épül*: elegendő, ha a tömegek szabadon kiélhetik vágyaikat, és így megszűnnek azok a karaktertorzulások és azok a torz szükségletek, amelyekre a fasiszta diktatúrák épülnek; elegendő, ha szembenéz múltjával és a kollektív tudat szintjén feldolgozza azt, és máris az egészséges demokrácia birodalmához jutunk el. Végül, sem az autoriter személyiség, sem pedig a gyászra való képtelenség paradigmája nem számol — vagy legalábbis nem eléggé számol — a tár-

³ Fromm gondolatmenetét legrészletesebben Menekülés a szabadság elől című könyve tartalmazza. Akadémiai Kiadó, Bp. 1991. (előkészületben)

⁴ Lásd elsősorban: Alexander und Margarete Mitscherlich: Die Unfähigkeit zu trauern. Piper Verlag, München 1988.

sadalmi realitás sokszínűségével, a kollektív magatartásformák és tudatállapotok elemzése sokszor elfedi a társadalmat alkotó különböző csoportok eltérő szükségleteit, érdekeit, szocializációját, ideológiáját stb.

E kritikai megjegyzések nem jelentik azt, hogy jobb paradigmát tudnék javasolni a Kelet- és Közép-Európában jelenleg zajló rendszerváltások társadalomlélektani értelmezéséhez. De hogy egyáltalán gondolkodhassunk egy ilyen értelmezés lehetőségéről, figyelembe kell vennünk néhány alaptényezőt.

1. A mostani rendszerváltásokra sokkal inkább az *evolutív út* jellemző, s noha a tömegmozgalmaknak volt bizonyos szerepük (elsősorban Lengyelországban, Romániában vagy a volt NDK-ban), nem forradalom, puccs vagy vesztes háború során jöttek létre az új rendszerek. (A polgárháborús feszültségek persze fennállhatnak — lásd Szovjetunió vagy Jugoszlávia.)

2. A térség országainak többségében a rendszerváltást nem csak fél évszázados kommunista diktatúra előzte meg, hanem a különféle diktatórikus vagy többé-kevésbé autoriter, paternalista rendszerek évszázados uralma.

3. A jelenleg kialakulóban lévő rendszerek — noha biztosították az alapvető szabadságjogokat és emberi jogokat, lépéseket tettek a parlamenti demokrácia és a gazdaság liberalizálása irányában — nem változtattak *lényegesen* a hatalom addigi struktúráján és a hatalomgyakorlás addigi módján. A régi elit egy részét megfosztották ugyan privilégiumaiktól, de a hatalom gyakorlása voltaképpen a régi elit mobilabb rétegei és az elmúlt néhány évben feltörekvő új elit kompromisszumán alapszik. A centralizációs törekvések — legalábbis Magyarországon — ma erősebbek, mint a felbomlóban lévő kommunista rendszer utolsó éveiben voltak.

4. Végül, az új rendszerekre az *instabilitás* jellemző. A demokrácia új intézményei lassan és dőcögve működnek vagy alakulnak ki, az új politikusgárda számos tagját a diletantizmus vagy a teljes inkompetencia jellemzi. A gazdasági liberalizáció nagymértékben kiélezte a társadalmi feszültségeket, és emberek tömegei tapasztalnak meg olyan helyzeteket, amelyeket korábban nem kellett átélniük: tömeges munkanélküliség, nagymérvű elszegényedés, létbizonytalanság stb. A rendszerváltás eufóriáját felváltja a kiábrándulás, a politikai apátia, érdektelenség és közömbösség, a fokozódó *ressentiment*, amely a különféle szélsőségeknek, de elsősorban a nacionalista, sovíniszta, kisebbségellenes, szélsőjobboldali demagógiának kedvez.

Társadalomlélektani szempontból napjaink Kelet- és Közép-Európája realitásának megértéséhez talán nem annyira a fent jellemzett nagy konstrukciók járulhatnak hozzá, nem azok a nagy konstrukciók, amelyek magas absztrakciós szinten vizsgálnak kollektív magatartásmódokat és tudatállapotokat. Sokkal izgalmasabbnak tűnik egy olyan kérdés-felvetés, amely arra vonatkozik, hogy mi változott és mi nem az emberek feletti hatalom gyakorlásának mindennapi mikromechanizmusaiban, *Michel Foucault* kifejezésével: „a hatalom mikrofizikájában”? Itt egyetlen aspektust szeretnék kiemelni, olyan aspektust, amely a mindennapi hatalomgyakorlás és kontroll egyik lényeges összetevője: az *identitás* reprezentációjáról és manipulálásáról szeretnék beszélni.

A totális rendszerek egyik célja az, hogy megfosszák az embereket személyes és társadalmi identitásaik sokféleségétől, sőt, adott esetben emberi identitásuktól is. Az identitás többé nem az önleírásnak és a saját én átélésének egyik módja, hanem valami olyasmi,

amit kívülről kényszerítenek rá az emberekre. Így például a náci Németországban a zsidóktól mindenféle identitás legitimitását megtagadták, egyetlen identitás-kategória, a zsidó identitás kivételével, amelyet viszont faji alapon határoztak meg, tehát az aktuális csoport-hovatartozástól és a személyesen átélt énidentitástól függetlenül. Vagy egy másik példa: a sztálinista Szovjetunióban a „szovjet ember” mint alapvető identitáskategória mellett minden más csoport-identitás illegitimnek, vagy legalábbis másodlagosnak és „csökevényesnek” minősült. Gondoljunk a „szovjet ember” prototípusára, Pável Morozov pionírra, aki — túltéve magát a családhoz való tartozás reakciós kötelmén — saját apját jelentette fel, s akit egészen a legutóbbi időkig hősként ünnepeltek. A társadalomban lévő különbözőségek kiküszöbölése, a társadalom „egyenműsítése” azt is jelenti, hogy elvben még az olyan alapvető identitáskategóriák, mint például női és férfi identitás is elvesztik jelentőségüket.

A neves etnopszichoanalitikus, *George Devereux* szerint valamely identitás-képlet egyoldalú túlhangsúlyozása szétrombolja az egyén identitásának egyetlen alapját, a *különbözőséget*, amelynek helyébe archaikus pseudoidentitások lépnek. Ha az ember semmi más, mint spártai, kapitalista, proletár vagy buddhista, akkor közel van ahhoz, hogy semmi legyen, és így ahhoz, hogy egyáltalán ne is létezzen.⁵

A *különbözőség megszüntetése*, a magunk által örökölt, választott vagy elfogadott identitástól való pszichológiai — és olykor fizikai — megfosztás (vagyis magának a személynek az eliminálása) többnyire csak utópikus célja a totális rendszereknek, mint ezt *Huxley*-től vagy *Orwell*-től tudjuk. (Habár a valóság sok esetben rosszabb, mint a legnegatívabb utópia, miként ezt „a zsidókérdés végleges megoldásának” náci példája mutatja.) A totális rendszerek — különösképpen a berendezkedett, stabil diktatúrák — mindennapjaira azonban leginkább egy sajátos kettősség, szakadás (*splitting*) jellemző: a nyilvános és a privát identitások közötti szakadék. Nyilvánosan szovjet ember, jó párttag, élmunkás vagy hűséges katona vagyok; a magánéletben örmény, magyar, zsidó, katolikus, férfi és nő, családanya, dunántúli, freudista stb. Ezekkel a többé-kevésbé illegitim identitáskategóriákkal a totális rendszerek megpróbálnak leszámolni, mégpedig oly módon, hogy óriási nyomás nehezedik a magánéletre (magára a családra, az állampolgárok spontán csoportjaira, az államideológiával szembenálló közösségekre stb.).

Ennek következményeképpen a privát identitások nagyarányú eróziója megy végbe. Ennek az erózióknak többféle módja is lehetséges.

1. Az első és legfontosabb az üldözött, illegitimé nyilvánított vagy nem kívánatos identitás-elemek elfojtása, a tudatból való kiszorítása. Ezek az elemek azután csak szimbolikus reprezentációkban, álmokban és fantáziákban, szimptomákban jelennek meg.

2. A privát identitás-elemek kiszorításának másik módja azok *negatív identitás-törredékekké* alakítása. Ez azt jelenti, hogy valamely korábban meglévő identitásképlet széttöredezik, bizonyos részei azonban fennmaradnak és a személyiség „rossz” oldalát képviselik, azt, amit még le kell küzdeni (például a „kispolgári csökevényeket”). Az állandó önkritikának és az „agymosásnak” is az a célja, hogy a korábbi identitáselemeket negatív identitás-törredékekké alakítsa és a személyiséget arra kényszerítse, hogy folyamatosan megküzdjön ezekkel a törredékekkel.⁶

⁵ Lásd: George Devereux: *Ethnopschoanalysis*. University of California Press, Berkeley 1978.

⁶ A „negatív identástörredék” fogalmáról lásd Erik H. Erikson: *A fiatal Luther és más írások*. Gondolat, Bp. 1991.

3. A harmadik fő mechanizmus a privát identitások *marginalizálódása*. Ez azt jelenti, hogy bizonyos identitás-elemek a *tudat peremére szorulnak*, látszólag lényegtelennek válnak, de nem kerülnek elfojtás alá. A marginalizálódott identitás-elemek kifejeződési módja az *utalás, abban az értelemben, ahogyan Mérei Ferenc*, a jeles magyar szociálpszichológus használta ezt a kifejezést.⁷ Az utalás Mérei szerint egy eleven, konkrét élmény konkrét részlete, az egész élményt képviseli, feleleveníti és jelzi mindazoknak, akik átélték. Az utalás olyan tudatfolyamat, amelynek dinamikáját nem az elfojtott vágy dinamikája, hanem a tudatperemen elhelyezkedő még élő, eleven élmény adja. Másképpen: Mérei szerint az utalás az élményközösség anyanyelve. Minél erősebb a külső nyomás, a cenzúra, a nyílt kommunikáció kontrollja, annál gyakoribb és természetesebb az utalásos kifejezésforma (az összekacsintás, a „felszavakból”, jelzésekből való értés), amellyel különféle csoportok tagjai kifejezésre juttatják összetartozásukat. Nem véletlen, hogy a cenzúra árnyékában felvirágzó cseh, lengyel, orosz, magyar filmművészet és irodalom a hatvanas és hetvenes években olyan gyakran folyamodott ehhez az „utalásos” kifejezőmódhoz.

Az identitás-elemek marginalizálódása sajátos folyamat, amely nem jelenti azt, hogy a marginális identitással rendelkező emberek társadalmi értelemben is marginalizálódnának. Ellenkezőleg, sokszor társadalmi értelemben magas, illetve központi státusú emberekről van szó, akik marginális identitásaikkal mégis sajátos közösséget alkotnak. Ezt nevezhetjük „társadalmi marranizmusnak” a *Marranos*, az áttért spanyol zsidók nyomán, akik titokban évszázadokon át kitarítottak a judaizmus mellett. A kelet- és közép-európai országokban ilyen értelemben került marginális helyzetbe az értelmiség, vagy legalábbis annak egy része. Ennek az értelmiségnek a paradox helyzetét fogalmazza meg *Konrád György* és *Szelényi Iván* is *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvükben (1974), amikor azt fejtegetik, hogy a marginális értelmiség, ez a „legelemibb polgári és emberi jogaiiban is korlátozott” értelmiség uralkodó osztállyá válik az államszocializmusban, de osztályhatalmának megszilárdítása csak az uralkodó rend hegemoniájának megszüntetése által lehetséges.

A *Konrád* és *Szelényi* által vázolt paradoxon átvezet bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy a rendszerváltás folyamata miként érinti a totalitáriánus rendszerekre jellemző *identitásszerveződéseket*. A kommunista rendszer felbomlásának egyik legjellegzetesebb tünete volt az, ahogyan Magyarországon az elmúlt egy évtizedben sorra jöttek létre különféle csoportok, egyesületek, szerveződések, mozgalmak, vallási közösségek stb., amelyek újfajta identitásokat kínáltak tagjaiknak, vagy lehetővé tették az addig peremre szorított identitás-elemek nyílt kifejezését. Az emberek vállalni kezdték korábban illegitim, üldözött vagy nem kívánatos identitásaikat: újra „felfedezték” és kinyilvánították magyarságukat, zsidóságukat, a partikuláris lét- és élményformákhoz, a múlthoz, a tradícióhoz, a régióhoz, a korábban elítélt szokásokhoz vagy eszmékhez való ragaszkodásukat. Egyre fontosabb lett a „másság”, a „különbözőség”. A „marginális” — áttörve az utalás játékos szűrőjén — „centrálissá” vált. Ezt a folyamatot a rendszerváltás természetesen felerősítette, törvényerőre emelve az állam dezideologizálását, hivatalosan is kipenderítve az oktatásból, a médiából stb. a kommunista univerzalizmus még meglévő maradványait. A kommunizmussal

⁷ Az utalás lélektanáról lásd Mérei Ferenc *Lélektani napló-ját* (I-IV; Művelődéskutató Intézet. Bp, 1985—1986.; a Valóság 1991 folyamán közölni fogja.)

való szakítás olykor látványos formákat ölt: sokakról, akik az utolsó pillanatig együttműködtek a pártállammal, kiderül, hogy mindig is „ellenállók” voltak, és ma az antikommunizmus élharcosai lettek. Ezt szokták „pálfordulásnak” nevezni, kétségbevonva a „megtérés” őszinteségét. Valójában persze — eltekintve a konformizmus mindig is hatékony mechanizmusaitól — nyilván a korábban titkolt, marginális identitáselemek aktualizálásáról vagy a negatív identitástörödékek pozitívvá átminősítéséről van szó.

A rendszerváltás — az aktuális politikai és társadalmi nehézségek, sőt krízisek ellenére — megteremtette egy civil társadalom létrejöttének lehetőségét. A civil társadalomra többek között éppen az identitásformák sokfélesége, az én és az identitás aktualizálásának és átélésének szabadsága, a külső kontrolltól és paternalista gyámkodástól mentes individualitás — másképpen: *a felnőtté válás* — jellemző. Ugyanakkor ezt az európai értelemben vett civil társadalmat éppen az identitás-szerveződés felől is veszély fenyegeti. Ez a veszély abból fakad, hogy — mint korábban szoltunk róla — bizonyos identitás-elemek nem csupán marginalizálódtak, hanem elfojtódtak. A kommunista rendszerek évszázados feszültségeket, konfliktusokat söpörtek a szőnyeg alá, évszázados nemzeti, etnikai, vallási ellentéteket őriztek meg betokosított formában. Az „elfojtott visszatérésének” manapság legfelélméletesebb formája a nacionalizmus, amely egy adott nemzethez való tartozás pusztán tényét erkölcsi magaslatra helyezi, és a maga kizárólagosságával ellenséget, bűnbakot keres más nemzetekben vagy a vele szimbiózisban élő kisebbségi csoportokban. A nemzet mint „archaikus pseudoidentitás” pontos ellentettje a kommunizmus homogenizáló univerzalizmusának: mindkettő ellenségesen áll szembe a civil társadalommal, mint a modern identitásszerveződés keretének és egyben biztosítékának. A kelet- és közép-európai rendszerváltások sikerét vagy kudarcát az fogja majd megmutatni, hogy az „archaikus pseudoidentitások”, vagy pedig a különbözőségeken és heterogenitáson alapuló, európai értelemben vett identitásformák kerekednek-e felül.